

<https://rppl.ui.ac.ir/?lang=en>

Textual Criticism of Persian Literature

E-ISSN: 2476-3268

Document Type: Research Paper

Vol. 16, Issue 1, No. 61, Spring 2024

Received: 19/05/2023

Accepted: 27/08/2023

Critical Codicology of Jalaloddin Davani's Persian Works in Iran

Valiollah Sharaf

Ph.D. Candidate of Mystical Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran

valiollah.sharaf@gmail.com

Slaman Saket

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University, Mashhad, Iran

saket@ferdowsi.um.ac.ir

Abstract

Jalaloddin Davani who has written many books, treatises, and letters, is one of the great scholars of the Shiraz school of thought during the Timurid period. Considering his influential attitude in the dynamics and excellence of Persian mystical literature, it is important to know about his Persian works which often include mysticism, philosophy, and theology. Obviously, before judging his opinions and beliefs, one should investigate the authenticity of his works. Therefore, the present research aims at the critical codicology of Persian works attributed to Davani to determine their authenticity. Reviewing the catalogue of manuscripts in the libraries shows that, in most catalogues, there are many mistakes in the title of Davani's Persian works. These bibliographic mistakes have been repeated in the works of many subsequent authors. To write the paper First, based on the *Union Catalogue of Iran Manuscripts (Fankha)*, the titles of all Persian works attributed to Davani were identified. Then, using his Persian manuscripts and other sources, the authenticity of his Persian works in the catalogue of manuscripts was examined. In this study, through the comparative investigation of Davani's Persian manuscripts in Iran, some of our codicological and bibliographic information about Davani's Persian works have been corrected, especially the title and number of his authentic and non-authentic works. The result of the current

*Corresponding author

Sharaf, V., & Saket, S. (2023). Critical codicology of Jalaloddin Davani 's Persian works in Iran. *Textual Criticism of Persian Literature*, (), -.

2476-3268© The Author(s).

Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/RPLL.2023.137758.2239

critical codicology showed that Davani has written at least twenty original Persian works. In addition, according to the entries of Davani's Persian works in *Fankha*, at least nine non-original Persian works have been attributed to him. Thus, at least nine entries of Davani's Persian works in *Iran* seem incorrect.

Keywords: Critical Codicology; Bibliography of Persian Works; Jalaloddin Davani; *Union Catalogue of Iran Manuscripts (Fankha)*; Mystical Literature; Textual Criticism.

Introduction

Jalaloddin Mohammad bin Sadoddin Asad Seddiqi Davani Kazeruni Shirazi is “the biggest and the most famous sage at the end of the Timurid period” (Safa, 1987, p. 4/99) and “the most well-known scholar of the 9th century A H” (Nafisi, 1965, p. 1/265). He was born in 830 AH in Davan of Kazerun. His father, who was a disciple of Mohaqqueq Sharif and was a judge, taught him the basics of Maqul (Intellectual Knowledge) and Manqul (Religious Knowledge) and sent him to Beygom School in Kazerun. After a while, the young Jalaloddin went to Shiraz for excellent educational studies under the supervision of famous scholars of that time. In a short time, Jalaloddin had such a great performance and became so popular that his works were criticized in his own time. Many of Davani's scholarly problems and his new thoughts have been interpreted in the books of subsequent scholars.

Jalaloddin Davani highly admired other scholars, read their works carefully, and tried hard to solve the intricacies of their books by writing explanations on them. He exchanged letters with other contemporary scholars and discuss with them. Also, others have mentioned him with respect because of his mastery over Knowledge of that time and the importance of his opinions and beliefs. Moreover, they have written interpretations of his works and have examined and criticized his thoughts. Although the life time of Davani was one of the most chaotic situations in the history of Iran, he should be considered one of the most active Iranian Muslim scholars, in a way that “he is the last person among the great people of this country who had all the knowledge of his time” (Nafisi, 1965, p. 1/265).

His works written in the fields of Arithmetic, Geometry, Astronomy, Logic, Philosophy, Theology, Mysticism, Ethics, Usul (Principles), Fiqh (Jurisprudence), Hadith, Interpretation of the Quran, Jefr (the science of letters), etc, shows his mastery over Maqul and Manqul of that time. Although most of his works are in Arabic, he also has exquisite works in Persian, especially about Mysticism and Sufism. Considering his influential attitudes in the dynamics and excellence of Persian mystical literature, knowing about his Persian works is undoubtedly essential.

Materials and Methods

Reviewing the catalogue of manuscripts in the libraries shows that, in most catalogues, there are many mistakes in the title of Davani's Persian works. These bibliographic mistakes have been repeated in the works of many subsequent authors. In this study, first, based on the *Union Catalogue of Iran Manuscripts (Fankha)*, the titles of all Persian works attributed to Davani have been identified. Then, using his Persian manuscripts and other sources, the authenticity of his Persian works in the catalogue of manuscripts was comparatively examined.

Research Findings

The result of the current critical codicology showed that Davani wrote at least twenty original Persian works. His original Persian works are as follows:

- 1) *Adliye* (Justice),
- 2) *Aruz-e manzum* (Prosody of the Poem),
- 3) *Arz-e lashkar* (March of Corps),
- 4) *Divan-e mazalem* (Ministry of Justice),
- 5) *Emtena al-hokm ala al-mana al-harfî* (Impossibility to Judge about Prepositions),
- 6) *Hesab* (calculation),
- 7) *Jabr va ekhtiyar* (Determinism and Authority),
- 8) *Komeyliye* (Komeyliye),
- 9) *Lavame al-Eshraq fi Makarem al-Akhlaq* (Rays of the Sunrise in Virtues of Ethics),
- 10) *Monshaat* (Letters),
- 11) *Nameha* (Letters),
- 12) *Seyhe va seda* (Cry and Echo),
- 13) *Sharh-e beyt-e "dush didam ke malaek dar-e meyghan-e zadand* (Interpretation of the Verse: "Last Night I Saw the Angels Knocking on the Tavern Door"),
- 14) *Sharh-e beyt-e "pir-e ma goft: khata bar qalam-e son naraft"* (Interpretation of the Verse: "Said our Pir: On the Creator's Pen, Passed no Error"),
- 15) *Sharh-e qazal-e Hafez: "dar hame deyr-e moqan nist cho man sheydayi"* (Interpretation of Hafez's sonnet: "In All this Temple of the Magi no One is as Wild as Me"),
- 16) *Sharh-e beyti az Golshan-e Raz: "be asl-e khish bengar, nik bengar"* (Interpretation of a verse from *Secret Garden*: "Look at Your Originality, Look Carefully"),
- 17) *Sharh-e beyti az Golshan-e Raz: "tafakkor raftan az batel su-ye haq"* (Interpretation of a verse from *Secret Garden*: "Thought is to Go from Void to the Right"),
- 18) *Sharh-e robaiyat dar esbat-e vahdat-e vujud* (Interpretation of Quatrains in Verifying the Unity of Existence),
- 19) *Tohfe-ye rowhani* (Divine Souvenir), and
- 20) *Tahliliye* (Unity Phrase).

Discussion of Results and Conclusions

According to the entries of Davani's Persian works in the *Union Catalogue of Iran Manuscripts (Fankha)*, at least nine non-original Persian works have been attributed to him. Thus, at least nine entries of Davani's Persian works in *Fankha* are incorrect. His non-original Persian works are as follows:

- 1) *Ayan-e sabete* (Stable Facts),
- 2) *Ensha-ye vaje-ye Tazi* (Writing Arabic Word),
- 3) *Hoquq-e pedaran va madaran* (Parent's Rights),
- 4) *Montakhab-e Khavas al-horuf* (Excerpt from the Effects of Letters),

- 5) *Marateb al-towhid* (Levels of Unity),
- 6) *Moqaddame-ye sharh-e Golshan-e Raz* (Introduction of the Interpretation of "Secret Garden"),
- 7) *Sharh-e do beyt* (Interpretation of Two Verses),
- 8) *Sharh-e qazal-e hafez: "delam ze sowmee begreft o kherqe-ye salus"* (Interpretation of Hafez's Sonnet: "My Heart Wearied of the Cloister and of the Patched Garment of Hypocrisy"), and
- 9) *Sharh-e yek beyt-e hafez* (Interpretation of a Verse from Hafez).

متن‌شناسی ادب فارسی

سال شانزدهم، شماره یکم (پیاپی ۶۱)، بهار ۱۴۰۳، ص ۹۲ - ۷۳

تاریخ وصول: ۱۴۰۲/۲/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۶/۵

مقاله پژوهشی

نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی در ایران

ولی‌الله شرف، دانشجوی دکتری ادبیات عرفانی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد،

ایران

valiollah.sharaf@gmail.com

سلمان ساکت* ، استادیار گروه زبان و ادب فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی، دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران

saket@ferdowsi.um.ac.ir

چکیده

جلال‌الدین دوانی یکی از دانشمندان بزرگ کانون فکری شیراز در دوره تیموری است که کتاب‌ها، رساله‌ها و نامه‌های بسیاری نگاشته است. با توجه به نگرش مؤثر او در پویایی و بالندگی ادبیات عرفانی فارسی، شناخت آثار فارسی وی که بیشتر در زمینه عرفان، فلسفه و کلام نوشته شده‌اند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و بی‌شک آشنایی با اندیشه‌های این دانشمند ادیب، زوایا و گوشه‌های پنهانی از تاریخ تطور ادب حکمی و عرفانی را روشن می‌گرداند. بدیهی است پیش از داوری درباره آرا و افکار او، تحقیق درباره اصالت آثارش ضرورت دارد؛ از این رو هدف پژوهش حاضر، نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی منسوب به دوانی است تا از رهگذر آن، صحت و سقم آنها روشن شود. بررسی فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها نشان می‌دهد در بیشتر آنها درباره عنوان آثار دوانی، خطاها و اشتباهات کتاب‌شناختی فراوان وجود دارد که سلسله‌وار به آثار بسیاری از نویسندگان بعدی راه یافته است. در این مقاله به منظور رفع اشکالات و ابهامات کتاب‌شناختی مجموعه آثار فارسی دوانی، ابتدا جامع‌ترین فهرست مشترک در ایران یعنی فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) مبنای احصای عناوین آثار فارسی او قرار گرفته و سپس به استناد دست‌نویس‌های فارسی وی و سایر منابع، اصالت آثار فارسی منتسب به او در فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها بررسی شده است. در این جستار با استفاده از روش مطالعه تطبیقی دست‌نویس‌های فارسی دوانی در ایران، پاره‌ای از آگاهی‌های نسخه‌شناختی و کتاب‌شناختی ما درباره آثار دوانی به‌ویژه عنوان و تعداد آثار فارسی اصیل و غیراصیل او تصحیح شده است. نتایج نسخه‌شناسی انتقادی حاضر نشان می‌دهد دوانی دست‌کم بیست اثر فارسی اصیل دارد. همچنین با نظر به مدخل‌های آثار فارسی دوانی در فنخا مشخص شد دست‌کم نه اثر فارسی غیراصیل (پرساخته) به او نسبت یافته است. بنابراین، حداقل نه اثر فارسی منسوب به دوانی در ایران، نادرست به نظر می‌رسد.

واژه‌های کلیدی: نسخه‌شناسی انتقادی، کتاب‌شناسی آثار فارسی، جلال‌الدین دوانی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، ادبیات عرفانی، متن پژوهی

* مسؤول مکاتبات

شرف، ولی‌الله، ساکت، سلمان. (۱۴۰۲). نسخه‌شناسی انتقادی آثار فارسی جلال‌الدین دوانی در ایران. متن‌شناسی ادب فارسی، ۱۶(۱)، ۷۳-۹۲.

2476-3268© The Author(s). Published by University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC 4.0 License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0>).

10.22108/RPLL.2023.137758.2239

— مقدمه

جلال‌الدین محمد بن سعدالدین اسعد صدیقی دوانی کازرونی شیرازی، فقیه و متکلم و فیلسوف و عارف و ادیب بزرگ ایرانی در دوره تیموری است. او از نیمه راه زندگانی خویش در حوزه علمی شیراز آن‌چنان درخشید و شهرت و اعتبارش تا بدانجا پیش رفت که دانشمندان آثارش را در محافل علمی روزگار خود بررسی کردند. دوانی در بزرگداشت دانشمندان اهتمام بسیار داشت و پیوسته به خواندن آثار آنان همت می‌گماشت و با نوشتن شرح و حاشیه بر آثار آنان، در حل پیچیدگی‌های آثارشان جهدی بلیغ می‌ورزید و با علمای معاصر خود نیز مکاتبه و مباحثه می‌کرد. عالمان هم‌عصر و بعد از او نیز به‌خاطر تسلطش بر علوم معقول و منقول آن عهد و اهمیت افکار و عقایدش، با احترام و تکریم فراوان از او یاد کرده و بسیاری از مباحث علمی او را در کتب خود به بحث گذاشته‌اند؛ برای مثال صدرالدین دشتکی که از استوانه‌های مکتب فلسفی شیراز به شمار می‌آید، در آثار خود بارها اندیشه‌های بدیع دوانی را نقد کرده است. همچنین صدرالمتألهین شیرازی در کتاب *سفر خود ده‌ها بار* به آرای دوانی اشاره کرده و از او با عناوینی وزین چون «المحقق الدوانی»، «علامه الدوانی»، «هذا النحریر»، «بعض اجله الفضلا»، «بعض اجله اصحاب البحوث»، «بعض اجله العلماء المتأخرین» و غیره یاد نموده است (نک: *دهباشی، ۱۳۸۷، ص. ۵-۶*). خواندمیر (وفات: ۹۴۱ق) در کتاب *تاریخ حبیب السیر* — که تألیف آن کمی بعد از درگذشت دوانی در سال ۹۳۰ قمری پایان یافته است — درباره عظمت مقام علمی او آورده است: «مولانا جلال‌الدین محمد الدوانی از غایت تبحر در علوم معقول و منقول و از مهارت در مباحث فروع و اصول، بر جمیع فضلالی عالم و تمام علمای بنی آدم فایق بود و در میدان تحقیق مسائل و انحلال معضلات رسایل و توضیح خفیات متقدمین و تلویح جنیات متأخرین، قصب السبق از امثال و اقران می‌ربود. فنون مکنون که از بوعلی و علامه طوسی در سرّ خفا بود، در نظر بصیرتش جلوه ظهور داشت و اسرار مخزون که از معلم اول و ثانی مکتوم مانده بود، قلم عنایت سبحانی بر صحیفه ضمیرش نگاشت» (*خواندمیر، ۱۳۳۳، ص. ۶۰۴*).

باوجود آنکه روزگاری که دوانی در آن به‌سر می‌برده است، یکی از آشفته‌ترین برهه‌های تاریخی در ایران به شمار می‌رود، باید او را به‌حق یکی از پرکارترین دانشمندان مسلمان به شمار آورد؛ به گونه‌ای که وی «بزرگ‌ترین و نام‌بردارترین حکیم در پایان عهد تیموری» (صفا، ۱۳۶۶، ص. ۹۹) و «معروف‌ترین دانشمند قرن نهم... و آخرین کسی است از بزرگان علمای این کشور که جامع همه علوم زمان خود بوده» (نفیسی، ۱۳۴۴، ص. ۲۶۵) و تقریباً در همه دانش‌های آن روزگار آثاری از خود به یادگار گذاشته است. تألیفات دوانی که در زمینه‌های حساب، هندسه، هیئت، منطق، فلسفه، کلام، عرفان، اخلاق، اصول، فقه، حدیث، تفسیر، جفر و غیره تحریر شده است، از خبرگی او در دانش‌های آن روزگار حکایت دارد.

کتاب‌ها و رساله‌های دوانی که از اندیشه بلند وی روایت می‌کند، چراغ راه آیندگان او بوده است. گواه این مدعا کثرت نسخه‌برداری از آثار اوست که نشان می‌دهد تا چه میزان گذشتگان به آثارش توجه کرده‌اند. آثار دوانی در کتابخانه‌های سراسر جهان به‌گونه حیرت‌انگیزی پراکنده است؛ از کتابخانه‌های جزایر خاور دور در آسیا و اقیانوسیه گرفته تا مراکز اروپا و آمریکا و آفریقا؛ به‌طوری که اینک در فهرست کتابخانه‌های بیش از چهل کشور اسلامی و غیراسلامی، نام و نشان دست‌کم هفت هزار نسخه از آثار او گاه به‌تفصیل گاه به‌اجمال به چشم می‌خورد. به گواهی پراکندگی نسخه‌های برجای مانده از دوانی، او یکی از دانشمندان بزرگ ایرانی است که قرن‌ها آثار نفیسیش با اقبال عوام و خواص روبه‌رو شده و آرای دقیقش اندیشمندان را به تأمل واداشته است.

امروزه توجه به آثار جلال‌الدین دوانی از دو جنبه اهمیت دارد: نخست آشنایی با اندیشه‌های یکی از بزرگ‌ترین دانشمندان ایرانی که احیاگر سنت علمی در دوره‌ای از تاریخ آن بوده است که در آن دوران عقلانیت جای خود را به خرافه و خمود و تعصب و جمود داده بود و دوم آگاهی از تطور ادب حکمی و عرفانی در عصر تیموری که برای آنان که دل‌مشغول ادبیات عرفانی‌اند، گفته‌ها و ناگفته‌هایی بسیار دارد؛ بنابراین بی‌گمان هر پژوهشگری برای شناخت تاریخ علم و تطور ادبیات در سده نهم و اوایل سده دهم، نیازمند بازشناسایی اندیشه‌های دوانی از رهگذر آثار کلامی، فلسفی و عرفانی اصیل اوست.

۱-۱- پیشینه

در فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌ها و رجال‌شناسی‌ها و کتب تاریخی، به‌طور پراکنده عنوان صدها اثر به دوانی نسبت یافته است؛ تا جایی که شمار تألیفات و تصنیفات منسوب به او را از همه نویسندگان مکتب شیراز در عهد تیموری بیشتر دانسته‌اند (برکت، ۱۳۸۳). یکی از کهن‌ترین منابع تاریخی برای اطلاع از آثار علمی او، گزارش کوتاهی است که غیاث‌الدین خواندمیر در کتاب *تاریخ حبیب السیر فی اخبار افراد البشر* ارائه کرده است (نوابی، ۱۳۲۴، ص. ۲۴۲-۲۴۴). خواندمیر در کتاب خود، پس از شرح اجمالی حالات و مقامات جلال‌الدین دوانی، تعداد انگشت‌شماری از آثار و نگاهشته‌های فارسی و عربی او را ذکر کرده است. در این اثر به شیوه مرسوم کتاب‌های ترجمه، بیشتر بر بیان احوال دوانی تکیه شده است تا بررسی کتاب‌شناختی آثار او.

مراجع کتاب‌شناسی نظیر *کشف الظنون عن أسامی الکتب و الفنون و الذریعه إلی تصانیف الشیعه اطلاعاتی* سودمند درباره نام و نشان آثار دوانی در خود دارند. حاجی خلیفه در *کشف الظنون* ابتدا عنوان کتب و رسائل را به صورت الفبایی ذکر کرده و سپس نام مؤلف را آورده است (برای اطلاع از سیاهه آثار دوانی در *کشف الظنون* بغدادی، ۱۴۱۳، ص. ۲۲۴). در *الذریعه* چنان‌که شیوه معمول آقابزرگ بوده است، ضمن رعایت ترتیب الفبایی بر اساس آثار، هر دو جنبه کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی کتب و رسائل دوانی در نظر قرار گرفته است. آقابزرگ در اثر خود به دنبال آن است که به‌طور صریح و روشن نگاهشته‌های دوانی را به اهل فضل و دانش معرفی کند (برای آگاهی از فهرست آثار دوانی در مجلدات *گونگون الذریعه فاضل قاینی نجفی*، ۱۴۰۵ق، ص. ۱۷۷).

مجالس المؤمنین اثر قاضی نورالله شوشتری (شهادت: ۱۰۱۹ق)، قدیم‌ترین ترجمه‌ای است که فهرستی از آثار دوانی را یک‌جا به دست می‌دهد. در *مجالس* بیش از چهل اثر دوانی از جمله دوازده اثر فارسی او، معرفی شده است (نشوشتری، ۱۳۵۴، ص. ۲۲۱-۲۲۹). در منابع رجال‌شناسی دیگر نیز مانند *الاعلام* (زرکلی، ۱۳۷۴، ص. ۲۵۷) و *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات* (نک: موسوی خوانساری اصبهانی، ۱۳۹۰، ص. ۲۳۹-۲۴۸) و *ریحانه الأدب فی تراجم المعروفین بالکنیه او اللقب یا کنی و القاب* (نک: مدرس تبریزی، ۱۳۷۴، ص. ۲۳۲-۲۳۶) کم و بیش عناوین آثار دوانی مذکور است. در این منابع باوجود اینکه اصالت با معرفی پدیدآور است، برخی از کتاب‌ها و رساله‌های دوانی ذیل نام او بر شمرده شده و حتی در بعضی جاها موضوع و محتوای آنها تبیین گشته است.

به موازات کتاب‌شناسی‌ها و رجال‌شناسی‌های نویسندگان مسلمان، شرق‌شناسان نیز آثار دوانی را در کتاب‌های خود بر شمرده‌اند؛ از جمله بروکلمان در اواخر قرن نوزدهم و اوایل قرن بیستم میلادی برخی از آثار دوانی را به‌طور پراکنده در کتاب *تاریخ ادبیات عرب* شناساند (Brockelmann, 1998-1902) و چند دهه بعد فهرستی

جامع شامل ۷۰ اثر از او را در جلد دوم ذیل کتاب خود ارائه کرد (Brockelmann, 1938, p. 306-309). پیش از او نخستین نویسنده‌ای که در اثر مستقلی درباره جلال‌الدین دوانی و آثار او بحث کرده است، محمدعلی بن محمدنوبی دوانی است. او که از هم‌ولایتی‌های جلال‌الدین دوانی بوده است، در اواخر قرن سیزدهم قمری به خواهش فرهادمیرزا معتمدالدوله، والی فارس، رساله موجزی درباره سرگذشت دوانی به نام «رساله‌ای در شرح حال جلال‌الدین دوانی» نگاشته و در میان رساله کوتاه خود ۴۴ اثر فارسی و عربی دوانی را یاد کرده است (ابن محمدنوبی دوانی، ۱۳۴۹). پس از این رساله، علی دوانی ضمن تألیف کتاب شرح زندگانی جلال‌الدین دوانی، فیلسوف و متکلم شهیر قرن نهم هجری، ۶۳ اثر از دوانی را برپایه کتاب‌های تاریخی، کتاب‌شناسی‌ها و رجال‌شناسی‌های پیش از خود معرفی کرده است (دوانی، ۱۳۳۴).

افزون بر اینها برخی از دوانی‌پژوهان برجسته قرن اخیر در مقدمه برخی از تصحیحات و تحقیقات خود، ضمن شرح مختصر احوال و آرای دوانی، فهرست آثار او را نیز ارائه کرده‌اند. سید احمد تویسرکانی، هنگام تصحیح پاره‌ای از آثار کلامی، فلسفی و عرفانی دوانی، فهرست مجموعه آثار فارسی و عربی او را بیشتر برپایه اطلاعات کتاب‌شناسی‌ها و رجال‌شناسی‌های گذشته و همچنین فهرست نسخ خطی برخی از کتابخانه‌ها، در چند نوبت تدوین کرده است. او ابتدا ۶۶ اثر فارسی و عربی دوانی را در کتاب *الرسائل المختارة* فهرست کرد (دوانی، بی‌تا، ص. ۲۵-۲۸) و سپس فهرست خود را با الحاق آثار دیگری به ۸۴ عنوان افزایش داد و در مقدمه کتاب *ثلاث رسائل* منتشر کرد (دوانی، ۱۴۱۱ق، ص. ۲۴-۳۰). او بار دیگر فهرست خود را با افزودن اصلاحات جدیدی به ۸۷ عنوان رساند و در مقدمه کتاب *سبع رسائل* تجدید چاپ کرد (دوانی، ۱۳۸۱، ص. ۳۲-۴۱). علاوه بر او مهدی دهباشی ابتدا در مقاله «تحلیلی از اندیشه‌های فلسفی و کلامی جلال‌الدین محقق دوانی» ۸۴ اثر از دوانی را معرفی کرد (دهباشی، ۱۳۷۵، ص. ۴۰-۵۱) و سپس در ویرایش دوم کتاب *شرح رباعیات فلسفی و عرفانی علامه دوانی*، آثار دوانی را به ۸۱ عنوان کاست (دهباشی، ۱۳۸۷، ص. ۱۱-۱۵). دهباشی نیز در هنگام تدوین فهرست اخیر، بیشتر مندرجات منابع تاریخی، رجال‌شناسی و کتاب‌شناسی پیشین را پیش‌رو داشته است.

با وجود همه این کوشش‌ها، تاکنون کسی آثار دوانی را از منظر نسخه‌شناسی انتقادی بررسی نکرده است. تنها اثری که به تفصیل در موضوع کتاب‌شناسی آثار دوانی نگارش شده است، مقاله رضا پورجوادی در دهه هفتاد شمسی با عنوان «کتاب‌شناسی آثار جلال‌الدین دوانی» است (پورجوادی، ۱۳۷۷، ص. ۸۱-۱۳۸). او در این مقاله کوشیده است جنبه کتاب‌شناسی آثار دوانی را در نظر قرار دهد و عنوان مجموعه آثار فارسی و عربی منسوب به دوانی را روشن گرداند. او در مقاله خود ۱۰۶ اثر از آثار منتسب به دوانی را با مراجعه به منابع گوناگون به‌ویژه کتاب *کازرون در آیین فرهنگ ایران* برشمرده و در قالب فهرستی موضوعی ارائه کرده است. امتیاز این فهرست جامع این است که خوانندگان را به همه آثاری که دوانی در یک موضوع علمی نوشته است، آشنا می‌کند. اما از آنجا که نویسنده مقاله به تصویر نسخه‌های خطی دوانی رجوع نکرده است، لغزش‌های بسیاری به مقاله راه یافته است؛ به‌طوری‌که بسیاری از اشکالاتی که در ادامه پژوهش پیش‌رو به نام‌گذاری‌ها و مدخل‌بندی‌های فهرستگان نسخه‌های خطی *ایران (فنخا)* وارد خواهد شد، به نام‌گذاری‌ها و مدخل‌بندی‌های مقاله اخیر نیز وارد است. اشتباهات دیگر نسخه‌شناختی و کتاب‌شناختی نیز در مقاله به چشم می‌خورد که بیشتر ناشی از نواقص و نقایص کتاب‌شناسی‌ها و فهرست‌های گذشته بوده است؛ از جمله سه رساله حافظانه اصیل دوانی در مقاله پورجوادی با هفت نام و ذیل هفت مدخل معرفی شده است (برای اطلاع از آثار حافظانه دوانی شرف و مرتضایی، ۱۳۹۲، ص. ۷۶-۸۱).

بنابر آنچه گذشت، روشن است این پژوهش نخستین نوشته در معرفی نگارش‌های دوانی نیست و پیشتر نویسندگانی در این مسیر گام برداشته‌اند که به رسم حق‌شناسی، گوشه‌ای از زحمات آنان برشمرده شد. آنچه این پژوهش را از پژوهش‌های پیشین در حوزه معرفی آثار دوانی متمایز می‌کند، منابع و روش آن است. در پژوهش‌های گذشته بیشتر با استفاده از کتب تاریخی، کتاب‌شناسی‌ها، رجال‌شناسی‌ها و فهرست نسخ خطی برخی از کتابخانه‌ها، آثار دوانی معرفی شده‌اند. در مقاله پیش‌رو با تکیه بر داده‌های فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، دست‌نویس‌های مختلف دوانی بررسی تطبیقی شده است تا اصالت آثار فارسی منتسب به او در فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها ارزیابی شود. در واقع در این جستار از رهگذر نسخه‌شناسی انتقادی مجموعه آثار فارسی جلال‌الدین دوانی، درستی اطلاعات فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها سنجیده و عنوان و تعداد آثار اصیل و غیراصیل فارسی او در ایران مبتنی بر یافته‌های متن‌شناختی به دقت مشخص شده است.

۲- آثار اصیل فارسی دوانی در کتاب فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)

از اوایل قرن سیزدهم هجری شمسی فهرست‌نگاران ایرانی در فهرست کتابخانه‌ها به تدریج آثار دوانی را معرفی کرده‌اند. براساس همین فهرست‌ها برخی از نسخه‌پژوهان برجسته قرن اخیر، آثار فارسی و عربی دوانی را در فهرست‌های مکمل برشمرده‌اند. از جمله در دهه‌های گذشته احمد منزوی برپایه فهرست کتابخانه‌ها پژوهش‌های عمیقی در زمینه نسخه‌های خطی فارسی عرضه داشته است که آثار او از نظر نسخه‌جویی و نسخه‌یابی نگارش‌های فارسی اهمیت فراوان دارد. در آثار او از جمله فهرستواره کتاب‌های فارسی (۱۲جلد)، فهرست نسخه‌های خطی فارسی (۶جلد در ۷مجلد) و فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان (۱۴جلد) به ده‌ها اثر فارسی از جلال‌الدین دوانی برمی‌خوریم. جز آثار منزوی در فهرست‌های مشترک چاپی و الکترونیکی کشورهای مختلف نظیر ایران، ترکیه، عراق، پاکستان و غیره آثار دوانی مذکور است که اشاره به تک‌تک آنها در این گفتار ممکن نیست.

جامع‌ترین فهرست مشترک درباره نسخه‌شناسی آثار فارسی و عربی دوانی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) است که در آن ضمن تجمیع اطلاعات مجموعه نسخه‌های خطی و عکسی آثار او در کتابخانه‌های ایران، پاره‌ای از اشتباهات کتاب‌شناختی آثارش تصحیح شده است، اما در این کتاب، همچنان با خطاهای متعددی در نام‌گذاری آثار دوانی و به دنبال آن مدخل‌بندی‌ها روبه‌رو می‌شویم که کتاب‌شناسی مجموعه آثار او را مخدوش کرده‌اند؛ از جمله:

- برخی از آثار دوانی که در فهرست کتابخانه‌ها با عناوین مختلفی معرفی شده‌اند، ولی متن آنها یکسان است، در فنخا با چند نام و ذیل چند مدخل متمایز آمده‌اند.
- نسخه‌نویسان و فهرست‌نگاران گاه بر مجموعه مرکبی از چند اثر از دوانی نامی نهاده‌اند و اینگونه نام‌گذاری‌ها، در فنخا تکرار شده و مدخل‌های غیراصیلی ساخته است.
- گاه کاتبان، نسخه‌های مختصری از روی آثار دوانی بازنویسی کرده‌اند و این‌گونه خلاصه‌ها در فهرست کتابخانه‌ها و به دنبال آن در فنخا مدخل‌های غیراصیلی ساخته است.
- برخی از مدخل‌ها در فنخا، اثرکاملی از دوانی را معرفی نمی‌کنند، بلکه منتخب یا منتخباتی رونویسی شده از یک اثر دیگر او را معرفی می‌کنند که از اصل خود جدا افتاده است.

بنابر این‌گونه اشکالات فقط باتکیه بر فنخا مجموعه آثار اصیل دوانی بازشناسی نمی‌شود. با این‌همه فنخا به‌تنهایی راهنمایی درخور توجه، برای آگاهی اجمالی از تمام تألیفات یک نویسنده به شمار می‌آید. بی‌شک برای بررسی و تعیین صحت و اصالت آثار هر نویسنده در فنخا چاره‌ای جز نسخه‌شناسی انتقادی و رجوع به تصویر نسخه‌ها وجود ندارد. به بیان دیگر تنها از طریق دیدن آغاز و انجام نسخه‌های کتاب‌ها و رساله‌های منسوب به نویسندگان و یافتن شواهد درون‌متنی کافی، ادعای فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها و به‌دنبال آن فهرست مشترک فنخا در انتساب اثری به یک نویسنده تأیید می‌شود.

در کتاب فنخا در مجموع ۱۱۱ اثر فارسی و عربی به تحقیق یا تخمین به دوانی انتساب یافته است (درایتی، ۱۳۹۴، ص. ۸۱۱-۸۱۲) که از میان آنها ۳۱ اثر به زبان فارسی است. براساس فنخا عنوان (عنوان‌های) آثار فارسی دوانی به ترتیب حروف الفبا بدین شرح است:

- ۱) اعیان الثابتة (همو، ۱۳۹۰، ص. ۵۴۱-۵۴۲)
- ۲) امتناع الحکم علی المعنی الحرفی (همان، ۱۳۹۰، ص. ۸۸۹-۸۹۰)
- ۳) انشای واژه تازی (همان، ۱۳۹۱، ص. ۵۸)
- ۴) تحفه روحانی = خواص الحروف = اسرار حروف (همان، ۱۳۹۱، ص. ۴۴۰-۴۴۱)
- ۵) تطبیق علامات آفاق با دلالات آیات انفس (همان، ۱۳۹۱، ص. ۳۴۱)
- ۶) تهلیلیه = کلمه التوحید = شرح کلمه «لا اله الا الله» (همان، ۱۳۹۱، ص. ۶۶۵-۶۶۹)
- ۷) جبر و اختیار (همان، ۱۳۹۱، ص. ۳۴)
- ۸) حساب (همان، ۱۳۹۱، ص. ۹۸۱)
- ۹) حقوق پدران و مادران (همان، ۱۳۹۱، ص. ۱۵۸)
- ۱۰) خواص الحروف، منتخب (همان، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۹)
- ۱۱) دیوان مظالم = تحقیق احکام السیاسه (همان، ۱۳۹۱، ص. ۸۶۵-۸۶۶)
- ۱۲) شرح بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت ...» (همان، ۱۳۹۱، ص. ۱۸۴-۱۸۶)
- ۱۳) شرح بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند ...» (همان، ۱۳۹۱، ص. ۱۹۰)
- ۱۴) شرح بیتی از گلشن راز: «به اصل خویش یکره نیک بنگر ...» (همان، ۱۳۹۱، ص. ۱۸۳-۱۸۴)
- ۱۵) شرح بیتی از گلشن راز: «تفکر رفتن از باطل سوی حق ...» (همان، ۱۳۹۱، ص. ۱۸۶-۱۸۷)
- ۱۶) شرح رباعیات در اثبات وحدت وجود (همان، ۱۳۹۱، ص. ۷۵۷-۷۶۰)
- ۱۷) شرح دو بیت (همان، ۱۳۹۱، ص. ۶۹۳)
- ۱۸) شرح غزل حافظ «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی ...» (همان، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۳-۲۰۴)
- ۱۹) شرح غزل حافظ «دل ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس ...» (همان، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۴)
- ۲۰) شرح یک بیت حافظ (همان، ۱۳۹۱، ص. ۹۸۴)
- ۲۱) صیحه و صدا (همان، ۱۳۹۱، ص. ۹۱۰-۹۱۲)
- ۲۲) عدلیه = تحقیق عدالت = ماهیه العداله = تعریف عدالت (همان، ۱۳۹۲، ص. ۴۹۹-۵۰۱)
- ۲۳) عرض لشکر = عرض سپاه = عرض لشکر اوزون حسن = عرضنامه (همان، ۱۳۹۲، ص. ۵۲۲-۵۲۴)

- (۲۴) عروض منظوم (همان، ۱۳۹۲، ص. ۶۱۴)
- (۲۵) کمیلیه = شرح حدیث الحقیقه (همان، ۱۳۹۲، ص. ۷۳۱)
- (۲۶) لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق = اخلاق جلالی (همان، ۱۳۹۲، ص. ۵۲۲-۵۲۹)
- (۲۷) مراتب التوحید (همان، ۱۳۹۲، ص. ۹۹۱)
- (۲۸) مقدمه شرح گلشن راز (همان، ۱۳۹۲، ص. ۲۰۹)
- (۲۹) منشآت (همان، ۱۳۹۲، ص. ۸۸۲)
- (۳۰) نامه‌ها (همان، ۱۳۹۲، ص. ۸۲۵-۸۲۶)
- (۳۱) نور الهدایه (همان، ۱۳۹۲، ص. ۸۵۵-۸۵۸)

مطالعه تطبیقی نسخه‌های این آثار نشان می‌دهد در فنخا به کتاب‌شناسی آثار فارسی دوانی اشتباهاتی فراوان راه یافته است. این اشتباهات به دلایل مختلف از جمله بی‌عنوان بودن بیشتر رساله‌های دوانی، از طریق فهرست کتابخانه‌ها وارد فهرست مشترک فنخا شده‌اند. در واقع گاه فهرست‌نویسان کتابخانه‌ها در نام‌گذاری آثار دوانی دچار خطاهایی شده‌اند که سلسله‌وار به فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌های بعدی از جمله فنخا راه یافته است. متن‌شناسی و نسخه‌شناسی انتقادی ۳۱ مدخل اخیر، دست‌کم اصالت ۲۰ اثر فارسی دوانی را در فنخا اثبات می‌کند. ۲۰ اثر اصیل فارسی دوانی در فنخا به ترتیب فراوانی نسخه‌پردازی بدین شرح است:

- (۱) لوامع الاشراف فی مکارم الأخلاق = اخلاق جلالی (با معرفی ۱۲۴ نسخه در فنخا)
- (۲) تهلیلیه = کلمه التوحید = شرح کلمه «لا اله الا الله» (با معرفی ۶۵ نسخه در فنخا)
- (۳) شرح رباعیات در اثبات وحدت وجود (با معرفی ۴۱ نسخه در فنخا)
- (۴) شرح بیت «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت ...» (با معرفی ۳۶ نسخه در فنخا)
- (۵) صیحه و صدا (با معرفی ۲۹ نسخه در فنخا)
- (۶) عدلیه = تحقیق عدالت = ماهیه العداله = تعریف عدالت (با معرفی ۲۶ نسخه در فنخا)
- (۷) تحفه روحانی = خواص الحروف = اسرار حروف (با معرفی ۲۴ نسخه در فنخا)
- (۸) عرض لشکر = عرض سپاه = عرض لشکر اوزون حسن = عرضنامه (با معرفی ۲۱ نسخه در فنخا)
- (۹) شرح بیته از گلشن راز: «تفکر رفتن از باطل سوی حق ...» (با معرفی ۲۱ نسخه در فنخا)
- (۱۰) شرح غزل حافظ: «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی ...» (با معرفی ۱۶ نسخه در فنخا)
- (۱۱) دیوان مظالم = تحقیق احکام السیاسه (با معرفی ۹ نسخه در فنخا)
- (۱۲) نامه‌ها (با معرفی ۶ نسخه در فنخا)
- (۱۳) جبر و اختیار (با معرفی ۳ نسخه در فنخا)
- (۱۴) شرح بیت «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند ...» (با معرفی ۳ نسخه در فنخا)
- (۱۵) شرح بیته از گلشن راز: «به اصل خویش یکره نیک بنگر ...» (با معرفی ۳ نسخه در فنخا)
- (۱۶) عروض منظوم (با معرفی ۲ نسخه در فنخا)
- (۱۷) امتناع الحکم علی المعنی الحرفی (با معرفی ۱ نسخه در فنخا)
- (۱۸) حساب (با معرفی ۱ نسخه در فنخا)

۱۹) کمیلیه = شرح حدیث الحقیقه (با معرفی ۱ نسخه در فنخا)

۲۰) منشآت (با معرفی ۱ نسخه در فنخا)

در میان آثار دوانی انتساب «نور الهدایه» (با معرفی ۴۵ نسخه در فنخا) به دوانی به دلایل متن‌شناختی و تاریخی متعدد محل تردید جدی دوانی‌پژوهان قرار گرفته است (از جمله: نجفی و ناجی اصفهانی، ۱۳۹۸، ص. ۱۲۳-۱۴۳). انتساب رساله «تطبیق علامات آفاق با دلالات آیات انفس» نیز در فنخا (با معرفی دو نسخه) تأیید قطعی نشده است. غیر از این دو رساله، در فنخا نه اثر دیگر هم به تحقیق یا تخمین منتسب به دوانی شده‌اند که همگی غیراصیل یا برساخته‌اند. ما در این مقاله کوشیده‌ایم چگونگی ساخته‌شدن این رساله‌ها را تبیین کنیم: منتخب *خواص الحروف* (با معرفی یک نسخه در فنخا)، *اعیان الثابتة* (با معرفی دو نسخه در فنخا)، *مراتب التوحید* (با معرفی دو نسخه در فنخا)، *حقوق پدران و مادران* (با معرفی یک نسخه در فنخا)، شرح یک بیت حافظ (با معرفی یک نسخه در فنخا)، شرح *غزل حافظ: دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس...* (با معرفی یک نسخه در فنخا)، *مقدمه شرح گلشن راز* (با معرفی یک نسخه در فنخا)، *انشای واژه تازی* (با معرفی یک نسخه در فنخا)، شرح دو بیت (با معرفی یک نسخه در فنخا).

۳- آثار غیراصیل فارسی دوانی در کتاب فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)

برای رفع اشکالات کتاب‌شناختی آثار فارسی منسوب به دوانی در فنخا، ابتدا داده‌های کتاب‌شناسانه و نسخه‌شناسانه فهرست نسخ خطی بیشتر کتابخانه‌ها در ایران استخراج شد و سپس بر پایه اطلاعات به دست آمده و از رهگذر مطالعه تطبیقی آغاز و انجام و متن نسخ خطی دوانی، آثار غیراصیل فارسی او مشخص شده‌اند تا از این پس طالبان علم از جست‌وجو برای نسخه‌یابی آثار غیراصیل بی‌نیاز شوند.

۳-۱- منتخب *خواص الحروف*

محتوای برخی از آثار خطی به‌نوعی برگرفته از آثار شناخته‌شده نویسندگان است. در میان آثار گذشتگان گاه به نسخه‌هایی بر می‌خوریم که در آنها کاتب آگاهانه برپایه ساختارهای دستوری و واژگانی یک اثر، صورت موجزی از آن را استنساخ کرده است که در قیاس با نسخه‌های معتبر آن، کوتاه‌شده است. برخی از آثار منسوب به نویسندگان در واقع تلخیص‌هایی هستند که از روی کتب و رسائل آنها بازنویسی و در دل مجموعه‌های خطی پنهان شده‌اند. از بیشتر این خلاصه‌ها تنها یک دست‌نویس در دسترس است. یکی از این متون مختصر با عنوان «منتخب *خواص الحروف*» از رساله «تحفه روحانی» برگرفته شده است. موضوع این رساله در ذکر خاصیت حروف است و از این رو آن را «*خواص الحروف*» نیز نامیده‌اند. در نسخه ۱۱ / ۱۹۲۸ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران این رساله چنین معرفی شده است: «در این رساله معنونه به تحفه روحانی بعضی از احکام و خواص حروف چنانچه از اساطین حکما و اکابر اولیا رسیده، مرقوم رقم ارتحال می‌شود» (دوانی، ۱۹۴۶ ق، ص. ۳۲۵). بنابراین نوشته دوانی چهارچوب این رساله چنین تدوین یافته است: «مضمون این رساله در مقدمه‌ای و چند فصل و خاتمه‌ای سمت ادا یافته» (همان‌جا).

سنجش روابط ساختاری و معنایی منتخب *خواص الحروف* با متن کامل رساله و بررسی مواضع مشترک این متن مختصر با اصل رساله نشان می‌دهد که منتخب برپایه همان رساله *تحفه* استنساخ شده است؛ به‌طوری‌که

با وجود رسالهٔ تحفهٔ روحانی، منتخب *خواص الحروف* زاید می‌نماید؛ زیرا مطالعهٔ آن برای خواننده مطلبی تازه دربر ندارد. اگر هم دوانی این نوشتهٔ کوتاه را نگاشته باشد، با توجه به کمال رسالهٔ *تحفهٔ روحانی* و نارسایی‌های منتخب *خواص الحروف* به نظر می‌رسد آن خلاصه مطلوبش نبوده و خود او آن متن فشرده را نسخ کرده است. از این چکیده در *فنخا* (درایتی، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۹) ذیل مدخل مستقلی تنها یک نسخهٔ متأخر معرفی شده است که مشخصات آن چنین است:

- تهران: کتابخانهٔ مجلس شورای اسلامی، ۵۳ / ۹۴۸۰؛ ص ۲۲۷-۲۳۲؛ ت ۱۱-۱۲ق، بی‌جا، بی‌جا، بدون آغاز و انجام، با عنوان «رسالهٔ منتخب *خواص الحروف*» (طباطبایی بهبهانی، ۱۳۸۶، ص. ۳۹۳).

علاوه بر دلایل کتاب‌شناختی مذکور که اصالت متن منتخب *خواص الحروف* را تضعیف می‌کند، از نظر نسخه‌شناختی نیز نسبت این مختصر به دوانی نادرست می‌نماید؛ زیرا عبارات ابتدایی نسخهٔ منحصر به فرد منتخب *خواص الحروف* نشان می‌دهد نویسنده‌ای جز دوانی منتخب را از روی رسالهٔ *تحفهٔ روحانی* بازنویسی کرده است. در آغاز نسخه به خط کاتب آمده است: «بسم الله صلی علی محمد و آل محمد... قال المحقق الدوانی فی رسالهٔ *خواص الحروف* بقوله اصحاب این فن گفته‌اند که مخارج بیست و هشتگانهٔ حروف به جای منازل بیست و هشتگانهٔ قمر است...» (دوانی، ۱۱-۱۲ق، ص. ۲۲۷).

۳-۲- اعیان الثابتة

کاتبان گاه با انتخاب و استنساخ چند بخش از یکی از آثار نویسندگان گذشته، نسخه یا نسخه‌های گزیده‌ای از آثار آنها بر ساخته‌اند و فهرست‌نویسانی که پنداشته‌اند با اثر جدیدی روبه‌رو هستند، بر آن نسخه یا نسخه‌های گزینشی نام جداگانه‌ای نهاده‌اند. *اعیان ثابتة* گزیده‌ای برگرفته از شرح رباعی‌های ۴، ۴۰ و ۴۱ مذکور در رسالهٔ شرح رباعیات در اثبات وحدت وجود است که هر سه در موضوع «علم حق» اند (برای مطالعهٔ شرح رباعی‌های ۴ و ۴۰ و ۴۱ دهباشی، ۱۳۸۷، ص. ۴۱-۴۴ و ۹۵-۹۸). دوانی در رسالهٔ شرح رباعیات، مهم‌ترین مسائل عرفانی و فلسفی و کلامی را که پیوسته محل بحث اندیشمندان اسلامی بوده است، در قالب شرح ۵۱ رباعی خود آورده است. او در این کتاب ابتدا یک یا چند رباعی خود را در موضوعات خدا، انسان و جهان ذکر کرده و پس از تبیین مسئله، خود نقد و تحلیل آرا و افکار عارفان و حکیمان و متکلمان مسلمان پیشین را برعهده گرفته است. در واقع او می‌کوشد ابتدا نکات و مجملات رباعی یا رباعیات خود را توضیح دهد و نقاب الفاظ را از چهرهٔ معانی برگیرد و سپس اندیشه‌های گذشتگان را تشریح و دیدگاه انتقادی خود را تبیین نماید. اندیشهٔ اصلی مطرح در رسالهٔ شرح رباعیات اثبات وحدت وجود و بیان تنزلات وجود در مراتب شهود است و از این رو برخی آن را شرح رباعیات در اثبات وحدت وجود نامیده‌اند.

کاتبان از رسالهٔ شرح رباعیات چندین گزیده ساخته‌اند که یکی از آنها *اعیان ثابتة* است. از این متن گزینش شده در *فنخا* (درایتی، ۱۳۹۰، ص. ۵۴۱-۵۴۲) ذیل مدخلی غیراصیل و بر ساخته یک نسخه با مشخصات ذیل معرفی شده است:

- تهران: کتابخانهٔ ملی ملک، ۷ / ۲۴۳۶؛ گ ۶۶-۶۹پ [متن: ص ۱۳۰-۱۳۷]، [۱۳۱۱ق] (در انجامهٔ رسالهٔ قبل مجموعه)، بی‌تا، بی‌جا، بی‌جا، با عنوان «اعیان ثابتة»؛ آغاز: «من تحقیقات محقق دوانی رحمه الله تعالی هو هر حال که تو داری [متن: داری تو] در اطوار وجود/ آن لازم ذات توست در طور شهود...»، انجام: «... و لها مرتبهٔ الاولیه الکبری و الآخریه العظمی این تفصیل منقول از سخنان این طایفه است» (افشار و دانش‌پژوه، ۱۳۶۶، ص. ۱۴).

به‌نازگی نیز نسخه دیگری از این متن در سایت کتابخانه ملی با مشخصات زیر به دست آمده است:
 - تهران: کتابخانه ملی، ۳۳ / ۳۲۸۸۰؛ گ ۲۲۰-۲۲۳، ت ۱۳ق، بی‌کا، بی‌جا، با عنوان «اعیان ثابته»؛ آغاز: «هر حال [که] داری تو در اطوار وجود / آن لازم ذات توست در طور شهود // راضی به قضا شو ارنه از خود رنجی / چون نشأت [ظ: نشأت] اقتضای آن حال نمود»، انجام: «الامکان و هذه المرتبة یسمى عالم المعانی و الاعیان الثابته و من حیث الجمع بین المرتبتین حتی یكون مطلقاً من وجه و مقیداً من وجه آخر مرتبة احدیه الجمع و لها مرتبه الاولیه الكبرى و الاخریه العظمی این تفصیل منقول از سخنان این طایفه است»

(<https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/searchSF.do>)

مشاهده و بررسی مندرجات نسخ خطی اعیان ثابته ثابت می‌کند که اول هر دو نسخه برگرفته از شرح رباعی‌های ۴، ۴۰ و ۴۱ رساله شرح رباعیات هستند و دوم نسخه ملک از روی نسخه ملی کتابت شده است (دوانی، مورخ ۱۳ق: گ ۲۲۰-۲۲۳، دوانی، مورخ ۱۳۱۱ق: گ ۶۶-۶۹پ).

۳-۳- مراتب التوحید

نسخه ناقص به نسخه‌ای گفته می‌شود که صورت مقطع و بریده از یک اثر کامل را دربرمی‌گیرد. مراتب التوحید درحقیقت اثر ناقصی است که از موقف اولاً مقام ثانیاً رساله تهلیلیه در بیان مراتب توحید آغاز می‌شود و تا پایان موقف اول ادامه می‌یابد (برای مشاهده متن موقف اولاً مقام ثانیاً رساله تهلیلیه دوانی، بی‌تا، ص. ۵۶-۶۵). جلال‌الدین دوانی دو رساله در شرح کلمه «لا اله الا الله» دارد: یکی به تازی معنون به «تحقیق کلمه التوحید» (درایتی، ۱۳۹۱، ص. ۶۹۴) و دیگری به فارسی با عنوان «تهلیلیه». مباحثی که در رساله اخیر آمده است، در دو مقام تنظیم یافته است: مقام اول در مباحث علمی و رسمی و مقام دوم در کشف بعضی از حقایق شهودی کلمه توحید. هریک از این دو مقام نیز خود به دو موقف تقسیم می‌شوند. موقف اول از مقام اول، در مباحث لغوی مربوط به کلمه توحید است و موقف دوم در مباحث عقلی مربوط به آن و تبیین ادله متکلمان و حکمای مشا و اشراق بر توحید. موقف اول از مقام دوم، در بیان حقایق متعلق به معنی کلمه توحید و بیان مراتب آن (یعنی توحید افعال، توحید صفات و توحید ذات) است و موقف دوم در لطایف متعلق به الفاظ کلمه توحید و بیان مراتب حروف آن (یعنی مرتبه علمی، مرتبه صوتی و مرتبه رقمی) است.

از مراتب التوحید در فنخا (درایتی، ۱۳۹۲، ص. ۹۹۱) ذیل مدخل مستقلی دو نسخه معرفی شده است که مشخصات آنها چنین است:

- قم: کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی، ۱۷ / ۷۹۳۶، گ ۲۶۸پ-۲۷۰، [ت ۱۰۱۴-۱۰۱۶ق (در رساله‌های دیگر مجموعه)]، بی‌کا، بی‌جا، با عنوان «مراتب التوحید»، آغاز: «بدان که توحید را سه مرتبه است اول توحید افعال است که تمام افعال فعل حق بیند ...»، انجام: «... و جمیع انما [ظ: اسمای] دیگر تفصیل جمال اوست و الحمد لله اولاً و آخراً و ظاهراً و باطناً» (حسینی اشکوری، ۱۳۷۰، ص. ۲۷۲).

- تهران: کتابخانه سپهسالار، ۳۷ / ۲۹۱۶؛ گ ۵۷۹ر-۵۸۱پ، بی‌تا، بی‌کا، بی‌جا، با عنوان «رساله التوحید»، آغاز: «بدان که توحید را سه مرتبه است اول توحید افعال است ...»، انجام: «... جمع اسمای دیگر تفصیل اجمال اوست» (دانش‌پژوه و منزوی، ۱۳۴۰، ص. ۵۲۴).

مشاهده متن نسخه‌های اخیر مشخص می‌کند این اسناد بخش تقطیع شده‌ای از رساله تهلیلیه‌اند که در فنخا ذیل مدخل بر ساخته «مراتب التوحید» ثبت شده‌اند (دوانی، ۱۰۱۴-۱۰۱۶ق، ۲۶۸پ-۲۷۰ق، دوانی، بی‌تا، گ ۵۷۹ر-۵۸۱پ).

۳-۴- حقوق پدران و مادران

حقوق پدران و مادران لمعه بریده شده‌ای از کتاب *لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق* با عنوان «در رعایت حقوق پدران و مادران» است (برای اطلاع از محتوای لمعه اخیر: دوانی، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۶-۲۰۸). *لوامع الاشراف* به تصریح نویسنده آن از روی *اخلاق ناصری* با کاستن و افزودن ساخته شده است. در واقع دوانی در کتاب *لوامع* بنابه درخواست سلطان حسن بیگ کتاب اخلاقی خواجه نصیرالدین طوسی را بازنویسی کرده است. چنانکه از نام گذاری کتاب *لوامع الاشراف فی مکارم الاخلاق* برمی‌آید، دوانی با ایجاد پیوند میان حکمت عملی و معارف الهی به این کتاب صبغه عرفانی داده است. این کتاب اخلاقی در سه بخش حکمت عملی است و سه لامع دارد: لامع اول در تهذیب اخلاق، لامع دوم در تدبیر منزل و لامع سوم در تدبیر مدن. هر لامع نیز خود به چندین لمعه تقسیم شده است که «در رعایت حقوق پدران و مادران» لمعه پنجم از لامع «در تدبیر منزل» است. از «حقوق پدران و مادران» در فنخا (درایتی، ۱۳۹۱، ص. ۱۵۸) یک نسخه با آغاز و انجام و مشخصات ذیل معرفی شده است:

- قم: کتابخانه عمومی حضرت آیه‌الله العظمی نجفی مرعشی، ۸۸۰/۵؛ ۱۲۹ر-۱۳۰پ، ت ۱۲۹۲ق، به خط محمد بن محمدباقر کاشانی، بی‌جا، با عنوان «حقوق پدران و مادران»، آغاز: «لمعه در رعایت حقوق پدران و مادران چون به مقتضای عقل و نقل شکر منعم واجب است...»، انجام: «... با معلم که پدر نفسانی است همین طریقه بلکه زیاده باید مسلوک داشت» (حسینی اشکوری، بی‌تا، ص. ۶۹)

بررسی متن نسخه خطی برجای مانده از *حقوق پدران و مادران* ثابت می‌کند این دست‌نویس، رساله مستقلی از دوانی نیست، بلکه بریده‌ای از کتاب *لوامع الاشراف* است که در فنخا ذیل مدخل بر ساخته‌ای ثبت شده است (دوانی، مورخ ۱۲۹۲ق، گ ۱۲۹ر-۱۳۰پ).

۳-۵- شرح یک بیت حافظ

دیوان حافظ برجسته‌ترین دیوان غزلیات غنایی ادب فارسی به شمار می‌رود که در تبیین و تشریح هر سخن از آن کوشش‌های بی‌شماری صورت گرفته است. محقق دوانی نخستین شارح حافظ است که در رساله‌های مستقلی، اشعاری از دیوان او را از منظر حکمی و عرفانی تفسیر کرده است. او در سه رساله، غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی / خرقة جایی گرو باده و دفتر جایی» و بیت مطلع «دوش دیدم که ملایک در میخانه زدند / گل آدم بسرشتند و به پیمان زدن» و بیت بحث برانگیز «پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت / آفرین بر نظر پاک خطاپوشش باد» را شرح کرده و لغات و تعبیرات اشعار حافظ را با استفاده از مبانی حکمت و عرفان اسلامی و با استناد به اقوال حکما و عرفای ادب فارسی و عربی توضیح داده است. بنابراین از طریق این رساله‌ها با روش تفسیری دوانی در شرح شعر حافظ و نوع خوانش او از ابیات حافظ آشنا می‌شویم (برای تفصیل شرف، ۱۳۹۲، ص. ۷۱-۱۴۰).

متأسفانه در فهرست نسخ کتابخانه‌ها این سه رساله بیشتر با عنوان مشترک و هم‌پوشان «شرح بیت (ابیات) حافظ» معرفی شده‌اند که این موضوع، ابهامات و مشکلات نسخه‌شناختی و کتاب‌شناختی بسیاری را برای آثار

حافظانه دوانی به وجود آورده است. از جمله در فنخا (درایتی، ۱۳۹۱، ص. ۹۸۴) نسخه ذیل با هیچ‌یک از سه رساله حافظانه دوانی تطبیق نشده و به‌مثابه اثر مستقلی ذیل مدخل چندباره «شرح یک بیت حافظ» ثبت شده است:

- مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ۲۳۰۲۳ (ضمیمه ۲۳۰۱۵)، ۲ گ، ت ۱۰۹۸ق، به خط عبدالله بن محمد امین نوریخس، بی‌جا، با عنوان «شرح یک بیت حافظ»، آغاز: «شرح بیت مشهور خواجه حافظ ...»، انجام: «... و ارنا الباطل باطلاً»

(<https://opac.razavi.ir/faces/search/bibliographic/biblioAdvancedSearch.jspx>)

بررسی و مشاهده آغاز و انجام و متن این نسخه نشان می‌دهد این سند نسخه تکراری همان رساله شرح بیت پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت است که در فنخا ذیل عنوان برساخته «شرح یک بیت حافظ» قید شده است (دوانی، مورخ ۱۰۹۸ق، ۲ گ).

۳-۶- شرح غزل حافظ: «دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس»

نسخه‌شناسی تاریخی رساله شرح غزل حافظ: در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی نشان می‌دهد فهرست‌نویسان رساله اخیر را با بیش از ده نام معرفی کرده و شناسانده‌اند که از میان آنها در فنخا علاوه بر عنوان مزبور، دو عنوان زیر به‌مثابه آثار مستقلی، مدخل قرار گرفته‌اند:

الف) شرح غزل حافظ: «دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس» (درایتی، ۱۳۹۱، ص. ۲۰۴)؛
ب) مقدمه شرح گلشن راز (درایتی، ۱۳۹۲، ص. ۲۰۹).

در فهرست کتابخانه هیات تهران، نسخه زیر در شرح غزل «دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس» معرفی شده است:

- تهران: کتابخانه دانشکده هیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران، ۷/ ۷۴۹د، گ ۵۵-۶۲ر، ت ۱۲ق، به خط شاه میرک بن میرسیدعلی قاینی، بی‌جا، با عنوان «شرح غزلی از حافظ»، بدون آغاز و انجام (حجتی، ۱۳۴۵، ص. ۳۷۹).

از آنجاکه دوانی در رساله شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی پس از مقدمه‌ای مفصل و استناد و استشهاد به ۲۲ بیت فارسی، شروع به شرح ابیات غزل حافظ کرده است، فهرست‌نویس کتابخانه دانشکده هیات دانشگاه تهران تصور کرده یا حدس زده است که دوانی شرح خود را از نخستین بیت حافظ در این رساله آغاز کرده است. نخستین بیت حافظ در رساله شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی چنین است: «دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس / کجاست دیر مغان و شراب ناب کجا». همین تصور و حدس اشتباه موجب شده است که نسخه به‌نادرستی در شرح غزل «دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس» معرفی و شناسانده شود. در واقع فهرست‌نویس گمان کرده است که بیت «دلم ز صومعه بگرفت و خرقة سالوس» مطلع غزل است و دوانی شرح خود را بر این غزل نوشته است. اساساً حافظ غزلی بدین مطلع ندارد و در هیچ‌یک از نسخه‌های شناخته‌شده دیوان حافظ، این بیت به‌عنوان مطلع نیامده است، بلکه بیت ذکرشده یکی از ابیات غزل معروف حافظ به مطلع «صلاح کار کجا و من خراب کجا/ بین تفاوت ره کز کجاست تا به کجا» است (نیساری، ۱۳۸۵، ص. ۹۴-۹۵).
بررسی و مشاهده آغاز و انجام و متن نسخه دانشکده هیات دانشگاه تهران نیز نشان می‌دهد این نسخه در واقع شامل اثر تازه‌ای از دوانی نیست، بلکه تنها نسخه دیگری از همان رساله شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی است که در فنخا ذیل مدخل مکرری ثبت شده است (دوانی، مورخ ۱۲ق، گ ۵۵-۶۲ر).

۳-۷- مقدمه شرح گلشن راز

چنان‌که در بخش پیشین مطرح شد، رساله شرح غزل حافظ: در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی، ذیل مدخل پرساخته تکراری «مقدمه شرح گلشن راز» نیز در فنخا ثبت شده است که اصل نسخه آن متعلق به کتابخانه ملی با این مشخصات است:

تهران: کتابخانه ملی، ۲/ ۲۵۰۱، ص ۱-۴۶، ت ۱۰۴۰، بی‌جا، بی‌جا، با عنوان «مقدمه شرح گلشن راز»، آغاز: «بسمله رب سهل و یسر و لا تعسر خواستم که ثواب معانی چند که ...»، انجام: «... بلکه به آنچه به ذوق خاص ناظم ... اکتفا می‌نمود به اندکی گفتم و بسیار بسی دانستم» (انوار، ۱۳۵۴، ص. ۲).

فهرست‌نویس در شرح این نسخه نوشته است: «نویسنده که از بزرگان ادب و فلسفه است، چنان‌که خود می‌گوید بر آن می‌شود تا شرحی بر گلشن راز نویسد و از کلمات عاشقانه و اصطلاحات صوفیانه آن کتاب پرده بردارد. بر این تقدیر این مقدمه را می‌نگارد و اصطلاحاتی چند در آن می‌آورد» (همان‌جا). آنچه سبب شده است فهرست‌نویس نسخه در دست بررسی خود را در تبیین «کلمات عاشقانه و اصطلاحات صوفیانه» توصیف کند، این بوده است که دوانی، تفسیر غزل «در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی» را با شرح بسیاری از لغات و تعبیرات شاعرانه و عارفانه حافظ همراه کرده است. اما چه چیز باعث شده است که فهرست‌نویس تصور کند این متن به گلشن راز اختصاص دارد؟ پاسخ این پرسش به احتمال در عبارات پایانی رساله شرح غزل در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی نهفته است. عبارات پایانی این رساله چنین است: «این بود آنچه به میامن صفای وقت و برکات لطف زمان به هوای فضای جولان خیال محرر این مقال، محمد بن اسعد الدوانی، رسید و زبان زمان واضح بیان مستشرقان گلشن راز را به اشارت با بشارت «الا فتعرضوا لها» به استشمام فوایح فحای آن می‌خواند ...» (دوانی، ۱۰۴۰، ص. ۴۶). ذکر «گلشن راز» در عبارات پایانی رساله، فهرست‌نویس را به اشتباه انداخته و او گمان کرده است نسخه در دست بررسی مقدمه شرح گلشن راز است (برای تفصیل شرف و مرتضایی، ۱۳۹۲، ص. ۷۸-۷۹).

رؤیت متن نسخه کتابخانه ملی با شماره ۲۵۰۱/۲ نشان می‌دهد، این سند علاوه بر رساله شرح غزل حافظ: در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی، رساله دیگری را نیز دربردارد. رساله اول این نسخه تهلیلیه است و رساله دوم، شرح غزل حافظ: در همه دیر مغان نیست چو من شیدایی که فهرست‌نویس، معرفی رساله تهلیلیه را جانداخته و ضمن ذکر آغاز موجود تهلیلیه و انجام شرح غزل حافظ، به اشتباه شرح غزل را «مقدمه شرح گلشن راز» نامیده است (دوانی، مورخ ۱۰۴۰، ص. ۱-۴۶).

۳-۸- انشای واژه تازی

در فنخا مکاتیب دوانی ذیل دو مدخل «نامه‌ها» و «منشآت» ثبت شده‌اند. در مدخل «منشآت»، فقط نسخه شماره ۸۹۶۰/۶ کتابخانه مجلس معرفی شده است که شامل چند مکتوب و یک وقفنامه از اوست (درایتی، ۱۳۹۲، ص. ۸۸۲). در این وقفنامه — که در اصل بر آغاز نسخه‌ای وقفی از دیوان حافظ نوشته شده — دوانی نظر خود را درباره اشعار حافظ و اصطلاحات و تعابیر عارفانه و شاعرانه آن بیان کرده است و از این منظر این انشا تکمله‌ای بر سه رساله حافظانه او در شرح اشعار خواجه باشد. در نسخه اخیر همراه با این وقفنامه، نوشته‌های دیگری از جمله نامه

کوتاهی به فارسی سره با عنوان «نامه دوانی به فارسی سره» کتابت شده است (حکیم، ۱۳۹۰، ص. ۴۷۲). از این نامه چند نسخه دیگر نیز در دسترس است؛ از جمله نسخه شماره ۲۴۶۴ / ۱۵ کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران با عنوان «نامه‌ای به فارسی سره» (دانش‌پژوه، ۱۳۴۰، ص. ۱۲۰۹) و نسخه شماره ۳۸۴۶ / ۶۸ کتابخانه ملک با عنوان «انشای مولانا جلال‌الدین دوانی بی واژه تازی به نظم و نثر» (افشار و دانش‌پژوه: ۱۳۶۹، ص. ۱۰۰).

در فنخا (درایتی، ۱۳۹۱، ص. ۵۸) ذیل مدخل برساخته «انشای واژه تازی» به نسخه‌ای با این مشخصات برمی‌خوریم:

– تهران: کتابخانه ملی ملک: ۹۷۵ / ۶۸؛ گ ۱۳۱-۱۳۱پ، بی‌تا، بی‌کا، بی‌جا، با عنوان «انشای واژه تازی»، آغاز: «آرزومندی به دیدار آن یگانه روزگار و برگزیده آفریدگار ...»، بدون انجام (دانش‌پژوه و افشار، ۱۳۶۹، ص. ۱۰۰).
مطالعه تطبیقی این نسخه نشان می‌دهد انشای واژه تازی همان نامه مذکور در منشآت دوانی است. بنابراین علاوه بر اینکه عنوان اخیر برای این نامه نادرست است – زیرا نامه دوانی به فارسی سره است – نسخه انشای واژه تازی می‌بایست در فنخا ملحق به یکی از دو مدخل «منشآت» یا «نامه‌ها» می‌شد. البته به نظر می‌رسد تفکیک این دو از یکدیگر در فنخا، دو مدخل هم‌پوشان برساخته است؛ زیرا منشآت به مجموعه‌هایی گفته می‌شود که از تعدادی نامه تشکیل شده باشند (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰، ص. ۱۶).

۳-۹- شرح دو بیت

در فنخا در مدخل مستقلی از نسخه‌ای از دوانی با عنوان «شرح دو بیت»، بدون ذکر ابیات یا سراینده آنها یاد شده است (درایتی، ۱۳۹۱، ص. ۶۹۳). مشخصات و نشانی این نسخه در فهرست کتابخانه به قرار ذیل است:
– مشهد: کتابخانه آستان قدس رضوی، ۶۵۲۸، گ ۶، ت ۱۱ق، بی‌کا، بی‌جا، با عنوان «شرح دو بیت»، آغاز: «ملا جلال دوانی در شرح این بیت گلشن راز ...»، انجام: «... و مورثات البلاد و الاعوجاج» (گلچین معانی، ۱۳۴۶، ص. ۶۰۵-۶۰۶)

با مراجعه به نسخه اخیر مشخص شد شرح دو بیت رساله جدیدی از دوانی نیست، بلکه در این اثر مرکب و چسبیده دو رساله مشهور دوانی – یعنی شرح بیت تفکر رفتن از باطل سوی حق و شرح بیت پیر ما گفت خطا بر قلم صنع نرفت، به‌انضمام فوایدی از جمله قطعه‌ای از «عدالت» وی آمده است (دوانی، ۱۱ق، گ ۶).
در پایان یادآوری این نکته ضروری است که بیشتر این‌گونه خطاها در نام‌گذاری‌های آثار نویسندگان در فنخا که منجر به اشتباهاتی در مدخل‌بندی‌های آن شده است، از فهرست کتابخانه‌ها وارد فهرست مشترک فنخا شده است؛ چنان‌که مجموعه اخیر ابتدا به‌سهو با عنوان «شرح دو بیت» در فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی شناسانده شده و سپس به فنخا راه یافته است.

۴- نتیجه‌گیری

از طریق نسخه‌شناسی انتقادی به گونه‌ای روشمند، صحت اطلاعات فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها درباره اثر واحدی محک زده می‌شود. نسخه‌شناسی انتقادی این مجال را فراهم می‌سازد تا به تحقیق بدانیم نام هر اثر چیست و مؤلف آن کیست. درحقیقت تعیین اصالت کتاب‌ها و رساله‌های منتسب به نویسندگان، در گرو نسخه‌شناسی

انتقادی آثار آنهاست. بنابراین پس از تحقیقات نسخه‌شناختی آثار مؤلفان، می‌توان اصالت آثار منسوب به آنها را تأیید یا تکذیب کرد. در مقاله حاضر به منظور تعیین صحت نام‌گذاری و مدخل‌بندی آثار فارسی دوانی در فهرست نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، متن دست‌نویس‌های مختلف بررسی تطبیقی شده است. در واقع در این پژوهش، آغاز و انجام و متن تصویر نسخه‌های خطی آثار فارسی دوانی با یکدیگر مقابله و مقایسه شده‌اند تا صحت داده‌های فهرست نسخ خطی کتابخانه‌ها مبتنی بر یافته‌های نسخه‌شناختی و شواهد درون‌متنی مشخص شود. براساس فنخا دوانی ۳۱ اثر فارسی دارد که مطالعه تطبیقی دست‌نویس آنها، اصالت ۲۰ عنوان از آنها را اثبات می‌کند. فهرست‌نویسان و کتاب‌شناسان علاوه بر آثار بیستگانه تأییدشده در این مقاله، آثار فارسی دیگری را نیز به دوانی نسبت داده‌اند که انتساب برخی از آنها نادرست است. در پژوهش حاضر، از رهگذر نسخه‌شناسی انتقادی دلایل ساختگی بودن ۹ رساله فارسی منتسب به دوانی مطرح شده است. این ۹ رساله از فهرست کتابخانه‌ها به فهرست‌های مشترک از جمله فنخا راه یافته‌اند. برپایه مستندات نسخه‌شناختی و تحلیل‌های متن‌شناختی در این جستار، آثار نه‌گانه فارسی برساخته دوانی عبارتند از:

(۱) منتخب خواص الحروف

(۲) اعیان الثابتة

(۳) مراتب التوحید

(۴) حقوق پدران و مادران

(۵) شرح یک بیت حافظ

(۶) شرح غزل حافظ: دلم ز صومعه بگرفت و خرقه سالوس...

(۷) مقدمه شرح گلشن راز

(۸) انشای واژه تازی

(۹) شرح دو بیت

بدین سان با مطالعه تطبیقی دست‌نویس‌های ۹ اثر اخیر اثبات شد هیچ‌یک از آنها دربرگیرنده اثر تازه‌ای از دوانی نیستند، بلکه همگی به نوعی از آثار دیگر او ساخته شده‌اند.

منابع

- آقابزرگ طهرانی، محمد محسن (۱۴۰۳ق). *الذریعة الی تصانیف الشیعه* (۲۶ ج، ج. ۳). دارالاضواء.
- ابن محمد نبی دوانی، محمد علی (۱۳۴۹). رساله‌ای در شرح حال جلال‌الدین دوانی (مظفر بختیار، مصحح). *دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران*، ۱۷ (۳-۴)، ۴۴۷-۴۵۶.
- افشار، ایرج، و دانش پژوه، محمد تقی (۱۳۶۶). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس* (ج. ۶: مجموعه‌ها و جنگ‌ها، با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی). هنر.
- افشار، ایرج، و محمد تقی دانش پژوه (۱۳۶۹). *فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک وابسته به آستان قدس* (ج. ۷: مجموعه‌ها و جنگ‌ها، با همکاری محمدباقر حجتی و احمد منزوی). هنر.

انوار، سیدعبدالله (۱۳۵۴). فهرست نسخ خطی کتابخانه ملی (ج. ۶: کتاب‌های فارسی از شماره ۲۵۰۱ تا ۳۰۶۳). کتابخانه ملی.

برکت، محمد (۱۳۸۳). کتابشناسی مکتب شیراز. بنیاد فارس‌شناسی.

بغدادی، اسماعیل باشا (۱۳۴۵ق / ۱۹۹۲م). هدیه‌العارفین: اسماء المؤلفین و آثار المصنفین من كشف الظنون (ج. ۶). دارالکتب العلمیه.

پورجوادی، رضا (۱۳۷۷). کتابشناسی آثار جلال‌الدین دوانی. معارف، ۱۵ (۱-۲)، ۸۱-۱۳۸.

حجتی، سیدمحمدباقر (۱۳۴۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران (ج. ۱، محمدتقی دانش‌پژوه، محقق). دانشگاه تهران.

حسینی اشکوری، سیداحمد (۱۳۷۰). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی، ایران، قم (ج. ۲۰، سیدمحمد مرعشی، ناظر). کتابخانه آیت‌الله مرعشی.

حسینی اشکوری، سیداحمد (بی‌تا). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیه الله العظمی نجفی مرعشی، ایران، قم (ج. ۳، چ. ۲، سیدمحمد مرعشی، ناظر). ولایت قم.

حکیم، سیدمحمدحسین (۱۳۹۰). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (ج. ۲۹: نسخه‌های ۸۸۰۱ تا ۹۲۰۰). کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

خواندمیرحسینی، غیاث‌الدین بن همادالدین (۱۳۳۳). تاریخ حبیب‌السیر فی اخبار افراد البشر (ج. ۴، جلال‌الدین همایی، مقدمه، محمد دبیرسیاقی، ناظر). کتابفروشی خیام.

دانش‌پژوه، محمدتقی (۱۳۴۰). فهرست کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران (ج. ۹: نسخه‌های خطی ۲۱۲۱-۲۶۲۹). دانشگاه تهران.

دانش‌پژوه، محمدتقی، و منزوی، علی‌نقی (۱۳۴۰ / ۱۹۶۲م). فهرست کتابخانه سپهسالار (ج. ۳: کتب خطی آ-ث، علی‌نقی منزوی، مصحح). چاپخانه دانشگاه تهران [نشریه ش ۲ انجمن ایرانی فلسفه و علوم انسانی].

درایتی، مصطفی (۱۳۹۰-۱۳۹۴). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران: فنخا. (۴۶ ج، مجتبی درایتی، ویراستار). سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران.

دوانی، جلال‌الدین محمد (۱۳۹۱). اخلاق جلالی (عبدالله مسعودی آرانی، مصحح. افسانه قارونی، ویراستار). امیرکبیر.

دوانی، جلال‌الدین محمد (۱۳۸۱). سبع رسائل (سید احمد تویسرکانی، محقق). میراث مکتوب.

دوانی، جلال‌الدین محمد (۱۴۱۱ق.). ثلاث رسائل (سید احمد تویسرکانی، محقق). مجمع البحوث الاسلامیه.

دوانی، جلال‌الدین محمد (بی‌تا). الرسائل المختاره (سید احمد تویسرکانی، محقق). کتابخانه عمومی امام امیرالمؤمنین علی علیه‌السلام.

دوانی، جلال‌الدین محمد (غیر مورخ). رساله التوحید. کتابخانه سپهسالار، ش ۳۷ / ۲۹۱۶. گ ۵۷۹-۵۸۱پ. [نسخه خطی].

دوانی، جلال‌الدین محمد (مورخ ۱۰۱۴-۱۰۱۶ق.). مراتب التوحید. کتابخانه نجفی مرعشی. ش ۱۷ / ۷۹۳۶. گ ۲۶۸پ-۲۷۰. [نسخه خطی].

- دوانی، جلال‌الدین محمد (مورخ ۱۰۴۰ق). مقدمه گلشن راز. کتابخانه ملی، ش ۲ / ۲۵۰۱ ص ۱-۶۶. [نسخه خطی].
- دوانی، جلال‌الدین محمد (مورخ ۱۰۹۸ق). شرح یک بیت حافظ. کتابخانه آستان قدس ش ۲۳۰۱۵ - ۲۳۰۲۳. گ ۲ [نسخه خطی]. <https://opac.razavi.ir/faces/search/bibliographic/biblioAdvancedSearch.jspx>
- دوانی، جلال‌الدین محمد (مورخ ۱۱-۱۲ق). رساله منتخب خواص الحروف. کتابخانه مجلس. ش ۵۳ / ۹۴۸۰ ص ۲۲۷-۲۳۲. [نسخه خطی].
- دوانی، جلال‌الدین محمد (مورخ ۱۲۹۲ق). حقوق پدران و مادران. کتابخانه نجفی مرعشی. ش ۵ / ۸۸۰ گ ۱۲۹-۱۳۰پ. [نسخه خطی].
- دوانی، جلال‌الدین محمد (مورخ ۱۳۱۱ق). اعیان ثابته. کتابخانه ملک. ش ۲۴۳۶/۷. گ ۶۶-۶۹پ. [نسخه خطی].
- دوانی، جلال‌الدین محمد (مورخ ۱۳ق). اعیان ثابته. کتابخانه ملی. ش ۳۳ / ۳۲۸۸۰. گ ۲۲۰پ-۲۲۳ر. [نسخه خطی]. <https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/searchSF.do>
- دوانی، جلال‌الدین محمد (مورخ ۹۴۶ق. در رساله ۱۰). تحفه روحانی. کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران. ش ۱۱ / ۱۹۲۸ ص ۳۲۲-۳۴۹. [نسخه خطی].
- دوانی، جلال‌الدین محمد (مورخ ۱۲ق). شرح غزلی از حافظ. کتابخانه دانشکده الهیات و معارف اسلامی دانشگاه تهران. ش ۷ / ۷۴۹د. گ ۵۵ر-۶۲ز. [نسخه خطی].
- دوانی، علی (۱۳۳۴). شرح زندگانی جلال‌الدین دوانی (فیلسوف و متکلم شهیر قرن نهم هجری). حکمت. دهباشی، مهدی (۱۳۷۵). تحلیلی از اندیشه‌های فلسفی و کلامی جلال‌الدین محقق دوانی. خردنامه صدر، ۱(۳)، ۵۱-۴۰.
- دهباشی، مهدی (۱۳۸۷). شرح رباعیات فلسفی و عرفانی علامه دوانی. هرمس. زرکلی، خیرالدین (۱۳۷۴ق / ۱۹۵۵م). الاعلام: قاموس تراجم لاشهر الرجال و النساء من العرب و المتعربین و المستشرقین (ج. ۶، ج. ۳). مطبعة کوستاتوماس و شرکاء.
- شرف، ولی‌الله (۱۳۹۲). بررسی و نقد اندیشه‌های جلال‌الدین دوانی در تفسیر شعر حافظ. [پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه فردوسی مشهد]. گنج.
- <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/5c1e8a86babe67bbba8a15fb74a1fc5b>
- شرف، ولی‌الله، و مرتضایی، سیدجواد (۱۳۹۲). نقد و بررسی نسخه‌شناختی آثار جلال‌الدین دوانی درباره شعر حافظ. گزارش میراث، ۷(۵-۶)، ۷۶-۸۱.
- شوشتری، سیدنورالله (۱۳۵۴ق.). مجالس المؤمنین (ج. ۲). کتابفروشی اسلامیة. صفا، ذبیح‌الله (۱۳۶۶). تاریخ ادبیات در ایران (ج. ۴)، فردوس.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰). نسخه‌شناخت: پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی نسخ خطی فارسی (ایرج افشار، مقدمه نویس). مرکز پژوهشی میراث مکتوب.
- طباطبایی بهبهانی، سیدمحمد (۱۳۸۶). فهرست مختصر نسخه‌های خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی (سیدمحمدحسین حکیم، ویراستار). کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- فاضل قائینی نجفی، علی (۱۴۰۵ق). معجم مؤلفی الشیعه. وزارت الارشاد الاسلامی.

- گلچین معانی، احمد (۱۳۴۶). فهرست کتب خطی کتابخانه آستان قدس رضوی (ج. ۷). اداره کتابخانه.
- مدرس تبریزی، محمدعلی (۱۳۷۴). *ریحانه‌الادب فی تراجم‌المعروفین بالکنیه او اللقب یا کنی و القاب*. (ج. ۱-۲، چ. ۴). خیام.
- موسوی خوانساری اصبهانی، محمدباقر (۱۳۹۰ق). *روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات* (ج. ۲). مکتبه اسماعیلیان.
- نجفی، حسین، و ناجی اصفهانی، حامد (۱۳۹۸). تأملی در انتساب رساله نور الهدایه به جلال‌الدین دوانی (مطالعه‌ای متن‌محور بر بنیاد نظریه حدوث دهری و آثار میرداماد). *آینه میراث*، ۱۷(۲)، ۱۲۳-۱۴۳.
- http://www.am-journal.ir/article_106172.html
- نفیس، سعید (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی تا پایان قرن دهم هجری* (ج. ۱). کتابفروشی فروغی.
- نویسی، عبدالحسین (۱۳۲۴). *رجال کتاب حبیب السیر (از حمله مغول تا مرگ شاه اسماعیل اول، با مقدمه و سه فهرست)*، ضمیمه سال اول مجله یادگار. شرکت سهامی چاپ.
- نیساری، سلیم (۱۳۸۵). *دفتر دگرسانی‌ها در غزل‌های حافظ، برگرفته از پنجاه نسخه خطی سده نهم* (ج. ۱). فرهنگستان زبان و ادب فارسی.

References

- Afshar, I., & Daneshpajuh, M. T. (1987). *Catalogue of Manuscripts of Malek National Library, related to Astan Qods* (Vol. 6: Collections & collectaneas). Honar. [In Persian].
- Afshar, I., & Daneshpajuh M. T. (1990). *Catalogue of Manuscripts of Malek National Library, related to Astan Qods* (Vol. 7: Collections & collectaneas). Honar. [In Persian].
- Anvar, S. A. (1975). *Catalogue of Manuscripts of National Library* (Vol. 6: Persian Works from Number 2501 to 3063). National Library. [In Persian].
- Baqdadi, E. B. (1992). *Hadiyah al-Arefin: Asma al-Moallefin va Asar al-Mosannefin men Kashf al-Zonun* (Vol. 6). al-Elmiyah Library. [In Persian].
- Barekat, M. (2004). *A Bibliography of the School of Thought in Shiraz*. Farsshensasi Institute [In Persian].
- Brockelmann, C. (1898-1902). *Geschichte der Arabischen Litterature* (Vol. 1-2). Emil Felber.
- Brockelmann, C. (1938). *Geschichte der Arabischen Litterature*. E. J. Brill.
- Daneshpajuh, M. T. (1961). *Catalogue of the Central Library of Tehran University; Manuscripts 2121-2629*. Tehran University Press. [In Persian].
- Daneshpajuh, M. T., & Monzavi, A. N. (1962). *Catalogue of Sepahsalar Library* (Vol. 3: Manuscripts A-Th). Tehran University Press. [In Persian].
- Davani, J. M. (2012). *Akhlaq Jalali* (A. Masudi Arani, Emend). Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Davani, A. (1955). *Jalaloddin Davani's Biography (famous philosopher and theologian of the 9th century AH)*. Hekmat Publication. [In Persian].
- Davani, J. M. (1994). *Naqd Niyazi: Interpretation of two Verses and one Sonnet of Khaje Hafez Shirazi*. By Hoseyn Moallem. Amir Kabir Publication. [In Persian].
- Davani, J. M. (n.d). *Tohfe ruhani*. Central Library of Tehran University No.1928/11. [In Persian].
- Davani, J. M. (n.d). *Marateb al-towhid*. Najafi Marashi Library. No.7936/17. [In Persian].

- Davani, J. M. (n.d). *Moqaddame sharh Golshan Raz*. National Library. No.2501/2. [In Persian].
- Davani, J. M. (n.d). *Sharh yek beit Hafez*. Astan Qods Library. No. 23015-23023. [In Persian].
- Davani, J. M. (n.d). *Resale montakhab khavas al-horuf*. Parliament Library. No.9480/53. [In Persian].
- Davani, J. M. (n.d). *Sharh Qazali az Hafez*. Library of the Faculty of Theology and Islamic Studies of Tehran University. No.749/7. [In Persian].
- Davani, J. M. (n.d). *Hoquq pedaran va madaran*. Najafi Marashi Library. No.880/5. [In Persian].
- Davani, J. M. (n.d). *Ayan sabete*. National Library. No.32880/33. <https://opac.nlai.ir/opac-prod/search/searchSF.do> [In Persian].
- Davani, J. M. (n.d). *Ayan sabete*. Malek Library. No.2436/7. [In Persian].
- Davani, J. M. (n.d). *Sharh yek beit Hafez*. <https://opac.razavi.ir/faces/search/bibliographic/biblioAdvancedSearch.jspx> [In Persian].
- Davani, J. M. (n.d). *Resalah al-towhid*. Sepahsalar Library. No.2916/37. [In Persian].
- Davani, M. (n.d). *Resalei dar sharh hal Jalaloddin Davani*. [In Persian].
- Dehbashi, M. (1996). *An analysis of the philosophical and theological thoughts of Jalaloddin Mohaqeq Davani*. Kheradname Sadra. [In Persian].
- Dehbashi, M. (2008). *Interpretation of the Philosophical and Mystical Quatrains of Allame Davani*. Hermes Publication. [In Persian].
- Derayati, M. (2011-2015). *Union Catalogue of Iran Manuscripts (Fankha)*. National Library and Archives of the Islamic Republic of Iran. [In Persian].
- Fazel Qaini Najafi, A. (1984). *Mojam Moallefi al-Shiah*. Ministry of Islamic Guidance. [In Persian].
- Golchin Maani, A. (1967). *Catalogue of Manuscripts of the Library of Astan Qods Razavi (Vol. 7, No. 2)* Library Office. [In Persian].
- Hakim, S. M. H. (2011). *Catalogue of Manuscripts of the Library of the Islamic Parliament; Manuscripts 8801 to 9200*. Library, Museum and Document Center of Islamic Parliame.nt [In Persian].
- Hojjati, S. M. B. (1966). *Catalogue of Manuscripts of the Library of the Faculty of Theology and Islamic Studies of Tehran University*. Tehran University Press. [In Persian].
- Hoseyni Ashkevari, S. A. (1991). *Catalogue of Manuscripts of the Public Library of Ayatollah Najafi Marashi (Iran-Qom)*. Ayatollah Marashi Library. [In Persian].
- Hoseyni Ashkevari, S. A. (n.d). *Catalogue of Manuscripts of the Public Library of Ayatollah Najafi Marashi (Iran-Qom)*. Velayat Qom Publication. [In Persian].
- Khandmir Hoseyni, Q. (1954). *Tarikh Habib al-Seyar fi Akhbar Afrad al-Bashar*. Khayyam Bookstore. [In Persian].
- Modarres Tabrizi, M. A. (1995). *Reyhanah al-Adab fi Tarajem al-Marufin be-al-Konyah ow al-Laqaab ya Kona va Alqab (Vol. 1-2)*. Khayyam Publication. [In Persian].
- Mozaffarian, M. (1994). *Kazerun in the Mirror of Iranian Culture*. Navid Shiraz Publication. [In Persian].
- Musavi Khansari Esbahani, M. B. (1970). *Rowzat al-Jannat fi Ahval al-Olamava al-Sadat (Vol. 2)* Esmailian Library. [In Persian].
- Nafisi, S. (1965). *History of Poetry and Prose in Iran and in the Persian Language until the end of the 10th century AH (Vol. 1)*. Foruqi Bookstore. [In Persian].
- Najafi, H., & Naji Esfahani, H. (2019). Some reflections on the attribution to Jalaloddin Davani of the treatise Nur al-hedayah (A text-based study according to the theory of Hodus dahri and Mirdamd's works). *Ayene Miras*, 17(2), 123-143. http://www.am-journal.ir/article_106172.html [In Persian].

- Navayi, A. (1945). *Characters of Habib al-Seyar (from the Mongol attack to the death of Shah Ismail I, with an introduction and three indexes)*. Printing Company. [In Persian].
- Neysari, S. (2006). *Variant Readings in Qazals of Hafez extracted from 50 manuscripts* (Vol. 1). Academy of Persian Language and Literature. [In Persian].
- Purjavadi, R. (1998). Bibliography of Jalaloddin Davani's works. *Maaref*, 15(1-2), 81-138 [In Persian].
- Safa, Z. (1987). *A History of Iranian Literature of the Islamic Era* (Vol. 4). Ferdows Publication. [In Persian].
- Safari Aq Qale, A. (2011). *A Handbook of Persian Codicology: An Introduction to the Study of Persian Manuscripts*. Research Institute of Miras Maktu. [In Persian].
- Sharaf, V. (2013). *Examination and analysis of Jalaloddin Davani's thoughts in the interpretation of Hafez's poetry* [M.A Thesis, Ferdowsi University of Mashhad]. Ganj. <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/5c1e8a86babe67bbba8a15fb74a1fc5b> [In Persian].
- Sharaf, V., & Mortazayi, S. M. (2013). Codicological criticism and examining of Jalaloldin Davani's works about Hafez's poetry. *Gozarash Miras*, 7(5-6), 76-81. [In Persian].
- Shushtari, S. N. (1935). *Majales al-Nafayes* (Vol. 2). Islamiye Bookstore. [In Persian].
- Tabatabayi Behbahani, S. M. (2007). *Brief Catalogue of Manuscripts of the Library of the Islamic Parliament*. Library, Museum and Document Center of Islamic Parliament. [In Persian].
- Tehrani, A. B. (1982). *Al-Zariah ela Tasanif al-Shiah*. Dar al-Azva. [In Persian].
- Tuyserkani, S. A. (1990). *Three Treatises*. Islamic Research Academy. [In Persian].
- Tuyserkani, S. A. (n.d). *Selected Treatises*. Public Library of Emam Amir al-Momenin Ali. [In Persian].
- Tuyserkani, S. A. (2002). *Seven Treatises*. Miras Maktub Publication. [In Persian].
- Zerekli, Kh. (1955). *Al-Alam: Qamus Tarajem le-Ashhar al-Rejal va al-Nesa men al-Arab va al-Motaarrebun va al-Mostashreqin*. Costatomas Press & Partners. [In Persian].